

EPITET VA UNING BADIY MATNLARDAGI POETIK XUSUSIYATI

Zulfiya Nabiyevena Ma'rufova

zulfiyaxon2018@gmail.com

O'zbekiston davlat va san'at instituti

Annotatsiya: Epitet fikr ta'sirchanligini oshirishda muhim ahamiyatga ega bo'lgan troplardan biridir. Epitet narsa-hodisalar haqidagi tasavvurlarni aniq ifodalashdan tashqari badiiy matnlarda muallifning sub'ektiv-emotsional munosabatini namoyon qilish vazifasini ham bajaradi. Maqolada dunyo tilshunoslarining epitet haqidagi bahslari, shuningdek, o'zbek shoiri Rauf Parfi she'riyati misolida individual epitetlarning poetik xususiyatlari haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: epitet, trop, sub'ektiv baho, semantik maydon, sema, leksema, individual epitet, doimiy epitet

EPITET AND ITS POETICAL CHARACTERISTICS IN ARTISTIC TEXTS

Zulfiya Nabiyevena Ma'rufova

zulfiyaxon2018@gmail.com

Uzbekistan State Institute of Literature and Arts

Abstract: An epithet is one of those corpses that are important for increasing the effectiveness of thought. In addition to accurately expressing ideas about things, the epithet also performs the function of expressing the subjective and emotional attitude of the author in literary texts. The article examines the disputes of world linguists about epithets, as well as the poetic features of individual epithets using the example of the poetry of Uzbek poet Rauf Parfi.

Keywords: epithet, trope, subjective assessment, semantic field, seme, lexeme, individual epithet, permanent epithet

Ma'lum bir xalqning milliy-madaniy qadriyatlarini badiiy matnlardagi lisoniy vositalarning ham grammatik, ham poetik xususiyatlarini tahlil etish so'zning ma'no taraqqiyoti, ma'no ko'chish hodisalari mohiyati va sabablarini yoritishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Dunyo tilshunosligida folklor, mumtoz va zamonaviy asarlarni semantik, stilistik tahlil etish, ularda aks etgan xalq milliy-madaniy qadriyatlarini aniqlash, yangi ma'no qirralarini shakllantirishda leksik birliklar o'rnini belgilash masalalariga kognitiv yondashuv tilning mental tabiatiga doir aniq yechimlarga olib keldi. Bu yo'nalishda erishilgan yutuqlar turkiy xalqlar milliy madaniyati fonida, mumtoz matnlarning

lingvopoetik xususiyatlari asosida alohida sema doirasida tizimlashtirish imkonini beradi. Ana shu jihatdan badiiy matnlarda epitetlarning turli leksik, semantik vositalar orqali ifodalanishi, bu tushuncha doirasida badiiy tasvir imkoniyatlarini, soʻzning poetik bahosi va maʼno koʻchishini aniqlash, badiiy matnlardagi leksik-semantik jarayonlarni atroflicha tahlil qilish dolzarb masalalardan sanaladi.

Shu nuqtayi nazardan ilshunoslikda lisoniy birliklarning lingvopoetik tadqiqi, tilda bahoning ifodalanishi, estetik baho, maʼno koʻchishi va ularning nazariy tadqiqiga bagʻishlangan talqinlarga eʼtibor kuchaya boshladi. Mazkur masalalar jahon tilshunosligida V. fon Gumboldt, R.V.Langaker, Dj.P.Lakoff, N.D.Arutyunova, V.I.Karasik, Ye.S.Kubryakova, Yu.V.Mesheryakova, I.O.Okuneva, Y.V.Klinsova, T.N.Fedotova, L.I.Zaxarova, A.A.Potebnya, A.G.Vejbiskaya, Y.D.Apresyan, I.F.Sternin, Y.S.Stepanov, V.A.Maslova, K.V.Sboroshenko, N.F.Alefirenko, A.T.Xrolenko, I.O.Okuneva, R.N.Popova, E.J.Munin, O.A.Kornilov; tojik tilshunosligida A.V.Arzumanov, D.M.Iskandarova, N.I.Karimova, R.R.Radjabova, N.K.Boymatovalarning tadqiqotlarida kuzatiladi. Oʻzbek tilshunosligida A.A.Abduazizov, D.U.Ashurova, Sh.S.Safarov, M.R.Galiyeva, A.E.Mamatov, M.N.Xolbekov, M.I.Rasulova, Oʻ.Q.Yusupov, A.A.Qambarov, S.R.Akbarova, Q.N.Nazarov, M.M.Rahmatova, N.R.Umarova izlanishlarida muayyan darajada oʻrganildi.

Aynan epitet bilan bogʻliq tadqiqotlarda matnning poetik va lingvomadaniy xususiyatlarga eʼtibor qaratildi. Jumladan, rus tilshunosi A. S. Volkovinskiy epitetning poetik xususiyatlarini tahlil asosida yoritib berdi [1, 350]. A. V Pavshukning dissertatsiyasi badiiy matnda epitetning tabiati va funksiyasi tahlillariga bagʻishlangan boʻlsa [6, 21], S.Gubanov epitetning kognitiv-semantik konsepsiyasini M.Svetaeva ijodi asosida tadqiq qilgan [2].

Z.Toxirov epitetli birikmani oʻxshatishdan nutq tejamiga koʻra kelib chiqqan, deb hisoblaydi [8, 76]. I.Shukurov epitetlarni “ot maʼlum sememasining maʼlum semasi asosida adʼektivatsiyaga uchrashi” deb taʼriflaydi [11, 68].

Epitet badiiy matnlarda eng koʻp qoʻllaniladigan trop hisoblanadi. Shuni taʼkidlash kerakki, epitet tilning metafora va metonimiyadan farq qiluvchi tasviriy va ekspressiv vositasidir, chunki u boshqa tasvir vositalariga asoslangan va rasmiy va semantik xususiyatlarga ega boʻlgan elementar tropdir.

Epitetlar qoʻllanishiga koʻra doimiy yoki individual boʻlishi mumkin.

Doimiy epitet folklor nutqi doirasida faol oʻrganilmoqda (Agapkina, 2002; Adrianova-Peretz, 1964; Anikin, 1980; Baytenova, 1983; Bogoslovskaya, 1970, 1976; Kopilova, 1978; Kravsov, 1980; Kruglov, 1980; Kurdin, 1986; Loputko, 2004; Medyanskiy, 1966; Muxametkalieva, 1995; Peyanovich, 2008; Potyavnina, 1980; Sidorova, 2006; Trofimova, 2010, Chernishova, 2024).

A.Volkovinskiyning "Epitet poetikasi" monografiyasi epitetologiya bo'yicha umumlashtiruvchi ishdir. Rus va ukrain tillari materiallaridan foydalangan holda olim turli xil epitetlarning xususiyatlarini, ularning semantik va morfologik-tarkibiy turlarini batafsil tahlil qiladi, epitet kompleksining matn obrazini yaratishdagi roliga e'tibor beradi [1, 350].

N.P.Bulaxova va A.P.Skovorodnikov ham rus epiteti nazariyasi bo'yicha bir xil umumlashtiruvchi ishni nashr etishdi; bu epitetning mohiyatini, uning majoziy o'ziga xosligini tushunishda muhim bosqichni anglatadi. Kirov epitetni trop va megaepitet, katta matn qismlarini tashkil etuvchi leytmotiv atributi sifatida ajratishni taklif qiladi. Mega-epitet, olimning so'zlariga ko'ra, diskursiv butunlikning turli matn qismlarini birlashtirishga yordam beradi (lirik sikl kontekstidagi she'rlar, tematik jihatdan o'zaro bog'liq maqolalar va boshqalar.), turli xil nutq bo'laklarining yagona matn maydonini shakllantirishga hissa qo'shadi va umumlashtirilgan semantikaga ega [3, 93-95]. A.V.Pavshuk haqli ravishda epitetni badiiy kontekstda ishlatiladigan estetik ma'lumotlarni o'z ichiga olgan ta'rif, deb hisoblaydi; uning bir qator funksiyalarini sanab o'tadi: hissiy, tavsiflovchi, intellektual va estetik, obyektning u yoki bu tipik, ammo muhim xususiyatini yoki badiiy asarda tasvirni shakllantirishda zarur xususiyatni ta'kidlash uchun epitet predmetining xususiyatlari to'plamini yangilaydi [6, 21]. B.V.Tomashevskiy epitetni quyidagicha tushunadi: "epitet belgilangan so'zning o'zida mavjud bo'lgan xususiyatni takrorlaydi va bu xususiyatga e'tiborni jalb qilish yoki so'zlovchining mavzuga hissiy munosabatini ifoda etishni maqsad qiladi" [7, 288]. Mashukova haqli ravishda epitet majoziy ta'rif emas, balki "estetik jihatdan ahamiyatli ta'rif. "Agar ta'rif u yoki bu assotsiatsiyani keltirib chiqarsa, uni epitet sifatida tan olish mumkin. Agar u obyektga individual xususiyat bersa, estetik funktsiyani bajarsa va epitet obyekti (so'z bilan belgilangan) bilan chambarchas bog'liq holda ishlatilsa, uning epitet sifatidagi maqomi shubhasizdir. Epitet-bu obyektning xususiyatlaridan birini yoki obyekt haqidagi taassurotlardan birini ta'kidlab, ifodaga tasvir va emotsionallik beradigan ta'rif yoki dastur. Keng ma'noda epitet-bu tushunchani belgilaydigan, tushuntiradigan yoki tavsiflovchi har qanday so'z. Shu ma'noda har qanday sifat epitetdir" [4, 21].

Zamonaviy fanda epitet va ta'rif tushunchalari o'rtasidagi farq stilistika va poetika muammolaridan biridir. Epitet, ko'plab olimlar ishonganidek, obyektning individual xususiyatini aniqlaydi, uni baholovchi yoki majoziy tavsiflaydi; turli xil matnlarda tasvir va baholash chegaralari

T.M.Fadeyeva epitetga quyidagicha ta'rif beradi: "Epitet - bu obyektning badiiy ta'rifi (keng ma'noda), uning muhim xususiyatini muallif nuqtayi nazaridan konkretlashtirish, kontekst doirasida aniqlanayotgan narsaning vizual va ekspressiv salohiyatini aktuallashtirish, semantik o'sish va o'zgarishlarni konditsionerlashtirish" [9, 42].

Olimning ta'kidlashicha, "hozirgacha rus tilshunosligida epitetning ko'plab talqinlari mavjud bo'lib, unda to'rtta asosiy xususiyat qayd etilgan:

- 1) epitet aniqlanayotgan obyektning o'ziga xos xususiyatini ochib beradi;
- 2) epitet predmet yoki hodisani bezash funksiyasini bajaradi;
- 3) epitet badiiy ta'sirchanlikni oshiradi;
- 4) epitetning shakllanishi so'zning majoziy ma'nosining rivojlanishi bilan birga keladi" [9, 42].

O'zbek adabiyotida epitet tanlangan matnda obyektни tavsiflash, uning individual xususiyatlarini aktuallashtirish va muallif ifodasi orqali olamning lisoniy manzarasining o'ziga xos xususiyatlarini aks ettirish funksiyasini bajaradigan xarakterli semantikaning lingvistik birligi sifatida tushunish va lingvopoetik xususiyatlarini aniqlashni taqozo qiladi. O'zbek adabiyotshunosi G.Rasulov buni o'xshatishning bir ko'rinishi sifatida izohlaydi. Lekin boshqa asarlarda epitet epitetli birikma tarkibida kelganda, o'xshatishga yaqin bo'lib, undan uslubiy xususiyatiga ko'ra farqlanishi xususida fikrlar beriladi [10]. Hatto o'xshatishda o'xshatish shakli mavjudligi holda, epitetli birikmada shu shakl bo'lmasligi bilan farqlanishi ham ko'rsatiladi. Shuning uchun ham Z.Toxirov epitetli birikmani o'xshatishdan nutq tejamaig ko'ra kelib chiqqan, deb hisoblaydi [8, 76]. I.Shukurov epitetlarni "ot ma'lum sememasining malum semasi asosida adektivatsiyaga uchrashi" deb ifodalaydi [11, 68]. Bu fikr garchi sifat epitetlar haqida aytilgan to'g'ri fikr bo'lsa-da, uni fe'l, ravish, ot turkumida sodir bo'ladigan epitetlarga ham tatbiq etish mumkin.

Epitet nutqiy hodisa bo'lib, poetik matnlarda ijodkorning emotsional-subyektiv munosabatini ifoda etadi.

*Vido tabassumli olam, yoshligim,
Ko'zlarimda qolgan jolam, yoshligim,
Ko'klarga etmagan nolam, yoshligim,
Suvga cho'kib ketgan bolam, yoshligim,
Vido tabassumli olam, yoshligim (Rauf Parfi).*

Keltirilgan misrada *vido tabassumli* birikmali epiteti *olam* so'zini sifatlar ekan, shoirning ruhiyatini, ichki tuyg'ularini o'zida jamlaydi. *Vido* (abadiy xayrlashuv) va *tabassum* leksemalari ikki semantik maydonga xos bo'lib, birikmada oksyumoronlik kasb etadi. *Yoshlik* leksemasi bilan bog'liq "o'tib ketgan", (zamon), navqironlik, zavq-shavq (*tabassum*) semalari shoirning poetik maqsadini yuzaga chiqarish uchun o'zaro aloqaga kirishadi. *Yoshlikka* nisbat berilayotgan bu ta'rifda lirik qahramonning umr haqidagi o'ylari, ortda qolgan yoshlik armoni va shirin sog'inchi o'z ifodasini topgan.

Suvga cho'kib ketgan bolam, yoshligim. Suvga cho'kib ketgan farzand tushunchasidan hosil bo'luvchi *qaytarib bo'lmaydi, yosh (navqiron), beg'ubor, sog'inch, mehr-muhabbat, g'ayg'u-alam* semalari birikmali epitetni yoshlik so'zi bilan

poetik aloqaga kiritadi. Insoniy omillar bilan bog'liq to'yamay *qolish, armon, qadr-qimmat, yo'qotish* singari tuyg'ularni verballashtiradi.

*Aziz dargoh ostonasida
Sizni qalbim bilan quchayin,
To'yib-to'yib sopol kosada
Muzdek quduq suvin ichayin.
Og'ushimda zangori sezgi,
Kiprigimda suyuq hayajon.
Ko'zlarimda yumaloq sevgi,
Salomatman men ham, onajon (Rauf parfi).*

She'rdagi qo'llanilgan *zangori sezgi, suyuq hayajon, yumaloq sevgi* epitetli birikmalarining qismlari o'zaro umumiy semalar vositasida bog'langan bo'lib, ularda turli belgilar asos qilingan. Masalan, *zangori sezgi* birikmasidagi *zangori* so'zining denotativ ma'nosi rang bildirish bo'lsa, milliy qadriyatlar tizimida *navqironlik, yoshlik, sog'inch, bolalik, xotira* kabi qator konnotativ tushunchalarni qamrab oladi. *Zangori* rang o'zbek lingvokulturemasida *sog'inch, xotira, yoshlik, poklik* tushunchalarini o'zida jamlagan. Ma'lum muallifga xos epitetning yuzaga kelishi uning dunyoqarashi, obyektiv olamni bilishi va ruhiyati bilan bog'liqdir. Ruhiyat esa xalqning tarixi hamda uning ruhiy olami bilan bevosita bog'liq holatda shakllanadi. Shu jihatdan epitet xalqning tili, uning tarixi va ruhiy olamini o'zida aks ettiradi [5, 14]. Zamonaviy she'riyatda *zangori* epitet sifatida ana shu tuyg'ular ifodasi uchun faol qo'llanadi. Masalan:

U kunlarda... Huv yiroqlardan Yashil-zangor nafas kelardi. Sadalarning butoqlaridan Inqilobiy bir sas kelardi. (Mirzo Kenjabek); Kunlar kunga aylanar unda, Zangor-zangor xotir bo'ladi. Ildizlarim dunyo boshidan, Gul sochar, gul otur bo'ladi (G'ayrat Majid).

Rauf Parfi she'rida shoir uzoq safardan qaytib, onani quchog'iga olgan odamning tuyg'ularini birgina *zangor sezgi* epitetli birikmasiga yuklagan. Ifodada rang bildiruvchi leksemaning *xotira, sog'inch, yoshlik* semalari reallashadi. *Zangori sezgi* birikmasi orqali shoir ona og'ushida bo'lgan inson ruhiyatidan kechgan ajib to'lqinlarni, armonli *sog'ichni, bolalik xotiralari* bilan bog'liq sezimlarni, pokiza tuyg'ularni berishga, his qildirishga intiladi.

Suyuq hayajon - ko'zyosh. Ko'zyosh suyuq bo'ladi va u hayajondan paydo bo'ladi. *Suyuqlik - hayajon* - ko'zyosh uchligida ko'zyosh - semantik uchlikning uchi sifatida ikki tushunchani birlashtiradi. Natijada, o'quvchi tasavvurida kiprik uchida yiltillagan ko'zyosh tasviri namoyon bo'ladi va u, albatta, ona bilan diydorlashuvdan paydo bo'lgan hayajon tufayli ekanligi she'r mazmunidan anglashilib turadi.

Yumaloq sevgi epitetli birikmasida endi shakl belgisiga tuyg'u (sevgi)ning tabiiy ravishda singib ketishini kuzatish mumkin. Insonning ko'z qorachig'ida his-tuyg'ulari

aks etadi. Ko'z qorachig'i yumaloq. Shoir onaga bo'lgan mehr-muhabbati, sog'inchi uning nigohlarida, aniqrog'i, ko'z qorachig'ida namoyon bo'layotganining lisoniy tasvirini chizadi. Bunda *yumaloq* epiteti *sevgi* so'ziga noodatiy tarzda bog'lanib, aynan qorachiqda namoyon bo'lgan insoniy tuyg'ular ifodasi uchun xizmat qilgan. "Qorachiq" leksemasiga tegishli *yumaloq qora*, *jigarrang*, *moviy* kabi birlamchi qatlam semalaridan tashqari *tuyg'u*, *sog'inch*, *sevgi*, *nafrat*, *armon*, *quvonch* kabi ikkilamchi ma'no qirralari maydonga chiqadi.

Xulosa qilib aytganda, epitetlar narsa, hodisa yoki harakatning belgisini aniqlashtirib tasvirlashdan tashqari, unga nisbatan subyektiv- emotsional munosabatni ham ifodalaydi. Doimiy va individual epitetlarda xalq milliy madaniyati, qadriyatlar, tafakkur tarzi, milliy-etnik xususiyatlari va tasavvurlarini namoyon bo'ladi. Epitetlarning subyektiv baho ifodalash imkoniyatlari naqadar keng va rang-barangligini xalq og'zaki ijodi namunalari va badiiy matnlaridayaqqol namoyon bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Волковинский, А. С. Поэтика эпитета: монография / А.С. Волковинский - Каменец-Подольский : ФОП Сисин, 2011. - 350 с.
2. Губанов С.А. Когнитивно-семантическая концепция эпитетного комплекса в творчестве М. И. Цветаевой. Дисс. диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук. - Ставропол, 2023.
3. Киров, Е. Ф. Дискурсема и мегаэпитет в дискурсологии / Е. Ф. Киров // Казанская наука. - 2019. - № 3.
4. Машукова, М. Х. Эпитет в адыгском песенно-стихотворном фольклоре. Автореф. дисс. на соискание ченой степени кандидата филол. наук Машукова. - Майкоп, 2008.
5. Mamadjanova M. O'zbek va ingliz tillarida epitetning chog'ishtirma tadqiqi. F.f.b.f.d. diss.avtoreferati. Farg'ona, 2025.
6. Павшук, А. В. Языковая природа и функции эпитета в художественном тексте (на материале романа Асорина «Воля»). Автореферат дисс. на соискание ученой степени кандидата филол. наук - Москва, 2007.
7. Томашевский, Б. В. Стилистика. - Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1983.
8. Toxirov Z. Leksemaning metaforpik semasida pragmatik sema. - O'zbek tili va adabiyoti. - 1981, 1-son.
9. Фадеева, Т. М. Сложный эпитет - ядерная единица художественного пространства в русском языке : специальность 10.02.01 : автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук - Москва, 2014.
10. Хо'jaeva D. Epitet va ularning turlari // O'zbek tili va adabiyoti. -Toshkent, 1995. -№ 5.

11. Shukurov I. Nutqiy ko'chma manolaring hosil bo'lishi va konversiya. - O'zbek tili va adabiyoti.- 1975, 5-son.